

Οι λίμνες που μας ... ενώνουν

Σοφία Νίκα¹, Χρήστος Γεωργολιός², Κυριακή Φωτιάδου³

1. Καθηγήτρια γερμανικών, M.Sc. , Καλλιτεχνικό Γυμνάσιο- Λ.Τ. Αμπελοκήπων
sophianika@sch.gr
2. Χημικός, PhD, M.Sc. , Καλλιτεχνικό Γυμνάσιο- Λ.Τ. Αμπελοκήπων
chgeorgol@gmail.com
3. Εικαστικός, Καλλιτεχνικό Γυμνάσιο- Λ.Τ. Αμπελοκήπων
kfotiadou@yahoo.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία που ακολουθεί αποτέλεσε μια προσπάθεια σύνδεσης της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης για την Αειφορία με τις παραμέτρους του διαπολιτισμού και της τέχνης. Ως κεντρικός άξονας ορίστηκε η διεπιστημονικότητα και η διαθεματικότητα στη διαχείριση του θέματος, καθώς και η βιωματική προσέγγιση του αντικειμένου, όπου και με όποιο τρόπο αυτή ήταν εφικτή. Η παράλληλη στήριξη των μαθητών σε πολλαπλά επίπεδα (γνωστικό, ψυχοκινητικό και συναισθηματικό) οδήγησε στην ολιστική αντιμετώπιση του θέματος, την ευαισθητοποίησή τους για τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα και την κινητ(ρ)οποίησή τους για κριτική θεώρηση και την εξεύρεση λύσεων σε σχέση με αυτά. Η τέχνη παράλληλα λειτούργησε ως δίοδος αντίληψης και έκφρασης για τους μαθητές, καθώς υπήρξε ένα από τα κύρια εργαλεία της προσέγγισης του φυσικού μας περιβάλλοντος. Η όλη διαδικασία έγινε μέσα στο πλαίσιο ενός διαπολιτισμικού διαλόγου και διάδρασης όλων εκείνων των στοιχείων που συνθέτουν την ταυτότητα ενός σύγχρονου, ενεργού πολίτη του κόσμου.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Σχολικά προγράμματα ΠΕ

ΛΕΞΕΙΣ- ΚΛΕΙΔΙΑ: λίμνες, Καλλιτεχνικό Γυμνάσιο- Λ.Τ. Αμπελοκήπων, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση για την Αειφορία, διαθεματικότητα, διεπιστημονικότητα, διαπολιτισμός, τέχνη, ολιστική και βιωματική προσέγγιση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιδέα για την πραγματοποίηση του προγράμματος Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης «Οι λίμνες που μας... ενώνουν», προέκυψε από τις σκέψεις των μαθητών της γ' γυμνασίου και τον προβληματισμό που εξέφρασαν, μετά από δημοσιεύματα σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης για την οικολογική κατάσταση των πολύ κοντινών μας λιμνών Κορώνειας και Βόλβης, καθώς και μαρτυριών παιδιών που προέρχονται από εκείνη την περιοχή. Άξιο προσοχής υπήρξε το γεγονός ότι κάποιοι μαθητές δεν είχαν ποτέ τους την ευκαιρία να επισκεφτούν τις συγκεκριμένες λίμνες, ενώ μάθαιναν γι' αυτές μόνο από τις στήλες των εφημερίδων και το τοπικό ραδιόφωνο ή την τηλεόραση.

Αποφασίσαμε λοιπόν να γνωρίσουμε τις λίμνες μας από κοντά. Ο καταγισμός ιδεών στην αρχή του προγράμματος κατέδειξε τα ερωτήματα των μαθητών και τα υποθέματα. Ξεκινώντας από τον τόπο μας, και εξετάζοντας τη διάσταση των περιβαλλοντικών ζητημάτων σε τοπικό επίπεδο, σκεφτήκαμε ότι θα μπορούσαμε να

συνεχίσουμε, να συνδέσουμε τη γνώση μας και να την επεκτείνουμε σε μια πιο διευρυμένη περιοχή, σε εθνικό αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η λίμνη- για την ακρίβεια το σύμπλεγμα λιμνών της Bodensee (λίμνη της Κωσταντίας), στο νότιο τμήμα της Γερμανίας, η οποία ενώνει ουσιαστικά τρεις χώρες- Γερμανία, Ελβετία και Αυστρία, αφού βρίσκεται στα σύνορά τους. Εξάλλου η συγκεκριμένη λίμνη παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ως προς τη μορφολογία της με τις λίμνες Κορώνεια και Βόλβη. Το ζητούμενο ήταν λοιπόν να προσεγγίσουμε τις λίμνες, οι οποίες δίνουν ζωή σε μια μεγάλη περιοχή της Νότιας Γερμανίας και της Ελλάδας αντίστοιχα, να τις γνωρίσουμε και να αντλήσουμε μηνύματα, που έχουν να κάνουν με την αειφορία και την αειφορική ανάπτυξη μιας περιοχής. Η όλη διαδικασία στόχευε στην αναγνώριση του ρόλου των λιμνών στη ζωή των ανθρώπων μέσα σε ένα διαπολιτισμικό πλαίσιο. Μέσο έκφρασης και δημιουργίας αποτέλεσε η τέχνη, η οποία αγγίζει άμεσα τα ενδιαφέροντα των παιδιών και αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο της εκπαίδευσης των μαθητών του σχολείου μας.

Λόγω του διευρυμένου ωραρίου του Καλλιτεχνικού Γυμνασίου- Λ.Τ. Αμπελοκήπων, το οποίο λειτουργεί με 8 και 9 ώρες υποχρεωτικού ημερησίου προγράμματος, το μεγαλύτερο θεωρητικό κομμάτι της εργασίας προσεγγίστηκε διεπιστημονικά μέσα από τα μαθήματα της Χημείας, της Βιολογίας, των Γερμανικών και των Εικαστικών. Οι συναντήσεις εκτός των ωρών διδασκαλίας υπήρξαν εκ των πραγμάτων περιορισμένες. Σημαντικές για την εξέλιξη του προγράμματος ήταν οι δραστηριότητες που διοργανώθηκαν στα πεδία μελέτης, καθώς τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να προσεγγίσουν τις λίμνες με ολιστικό τρόπο και να κατακτήσουν τη γνώση βιωματικά.

Το πρόγραμμα εντάχθηκε στο τοπικό- περιφερειακό δίκτυο σχολείων του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Βερτίσκου «Λίμνες».

ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Ως στόχοι του προγράμματος ορίστηκαν οι εξής:

- Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον
- Να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό, μέσα από τη σύγκριση και σύνθεση των αποτελεσμάτων της έρευνάς τους.
- Να καλλιεργήσουν τις κλίσεις και τις δεξιότητές τους σε σχέση με την επίλυση των προβλημάτων.
- Να συνειδητοποιήσουν τη διαπολιτισμική διάσταση του ρόλου των λιμνών στη ζωή των ανθρώπων.
- Να γνωρίσουν καλύτερα τις λίμνες που βρίσκονται κοντά μας, αλλά και να συνειδητοποιήσουν την ανάγκη διατήρησής τους.
- Να έρθουν σε επαφή με την αντιμετώπιση περιβαλλοντικών προβλημάτων σε άλλες χώρες (Γερμανία).
- Να κατανοήσουν το περιβάλλον σαν πηγή ζωής και ανάπτυξης σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δραστηριότητας.
- Να αντιμετωπίσουν το περιβάλλον σαν πολυδιάστατο όρο, που συνδέεται άμεσα με την πολιτισμική και ιστορική εξέλιξη των λαών.
- Να αποτυπώσουν τις εμπειρίες τους και τους προβληματισμούς τους μέσα από την τέχνη.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Η πρώτη συνάντηση της περιβαλλοντικής ομάδας μας έγινε μια Κυριακή πρωί στο Χορτιάτη, ένα βουνό το οποίο βρίσκεται στις παρυφές της Μυγδονίας Λεκάνης, όπου διοργανώθηκε πεζοπορία σε συνεργασία με το Πειραματικό Γυμνάσιο Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Περιπλανηθήκαμε όλοι μαζί στο δάσος και ήρθαμε σε επαφή με το δασικό οικοσύστημα. Ο στόχος μας ήταν να δούμε το πεδίο-στόχο της έρευνάς μας από ψηλά, να δημιουργήσουμε μια πρώτη εικόνα στο μυαλό μας και να κάνουμε ασκήσεις προσανατολισμού με χάρτη και πυξίδα. Η ανάλογη άσκηση-προσομοίωση έγινε την ίδια εβδομάδα στην αίθουσα των γερμανικών, όπου οι μαθητές ήρθαν σε «επαφή» με τη λίμνη Bodensee μέσα από ένα ομοίωμα της λίμνης. Η τάξη μας μετατράπηκε για αρκετό καιρό σε μια φανταστική λίμνη, πάνω στην οποία οι μαθητές γνώρισαν, έμαθαν, χρησιμοποίησαν τις γνώσεις τους και συνειδητοποίησαν τις διαφορετικές διαστάσεις του θέματος.

Για τη διεξαγωγή του προγράμματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος project. Τα παιδιά έφτιαζαν ομάδες, η καθεμιά εξέτασε διαφορετικά θέματα σε σχέση με τις λίμνες. Σε τακτά χρονικά διαστήματα οι ομάδες αντάλλασσαν πληροφορίες και προβληματισμούς, πρότειναν λύσεις και ιδέες, ανέλυναν τη σκέψη τους και συνέθεταν μικρά κείμενα για τα θέματα, τα οποία διαχειρίζονταν. Τα θέματα που τους απασχόλησαν αφορούσαν τόσο τη μορφολογία- γεωλογία των λιμνών, τη γεωγραφία τους, το ευαίσθητο οικοσύστημα της περιοχής, όσο και τους μύθους και τις παραδόσεις που συνδέονται με τις λίμνες και την ιστορία τους. Κατέγραψαν επίσης την οικολογική- περιβαλλοντική διαδρομή των λιμνών και κατέδειξαν τα οικολογικά προβλήματα της περιοχής, αναζήτησαν τις αιτίες τους και περιέγραψαν τις προσπάθειες αποκατάστασης της Κορώνειας.

Παράλληλα η τάξη των γερμανικών επεξεργαζόταν ανάλογα θέματα για τη λίμνη Bodensee και ξεκίνησε να «δουλεύει» πάνω στη δημιουργία ενός μικρού ελληνογερμανικού λεξικού, το οποίο θα περιείχε ορολογία για το θέμα των λιμνών και θα λειτουργούσε ως βάση για την αρχή ενός διαπολιτισμικού διαλόγου και εργαλείο ανταλλαγής σκέψεων και εμπειριών.

Επιχειρήθηκε επίσης μια λογοτεχνική προσέγγιση του νερού και των λιμνών μέσα από κείμενα ελλήνων και γερμανών συγγραφέων και ποιητών. Η επαφή με την αισθητική πλευρά της γλώσσας και η ανάγκη σύνδεσής της με το πρόγραμμα προέκυψε από τη διάθεση των μαθητών για μια όσο το δυνατόν πιο πολύπλευρη προσέγγιση του θέματος. Τέχνη και διαπολιτισμός λειτούργησαν ως κύριοι μοχλοί ανάπτυξης της περιβαλλοντικής συνείδησης και του περιβαλλοντικού γραμματισμού.

Ιδιαίτερα σημαντική για την πορεία της εργασίας μας υπήρξε η ξενάγηση στις λίμνες Κορώνεια και Βόλβη από το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Βερτίσκου. Τα παιδιά γνώρισαν, έμαθαν, έκριναν, προβληματίστηκαν για τις λίμνες μας και βίωσαν με τις δραστηριότητες σε ανοιχτό πεδίο, όλα όσα ως τότε είχαν μάθει από τη βιβλιογραφική τους έρευνα και την έρευνα στο Διαδίκτυο. Η επίσκεψή μας στον Φορέα Διαχείρισης Κορώνειας- Βόλβης αποτέλεσε έναυσμα για περαιτέρω ευαισθητοποίηση και αναζήτηση τρόπων προστασίας και διάσωσης των λιμνών μας. Η βιωματικότητα και η αρχή του «μαθαίνω πράττοντας» (learning by doing) για μια ακόμη φορά είχε διαρκέστερα αποτελέσματα στη γνώση και την υιοθέτηση νέων στάσεων και συμπεριφορών των παιδιών.

Η εμπειρία των παιδιών και η προσωπική τους ματιά στις λίμνες αποτυπώθηκε σε δύο πίνακες ζωγραφικής διαστάσεων 2,5μ. x 1,25μ. Μια σειρά από μικρότερους πίνακες συμπλήρωνε την άποψη και την απεικόνιση της ατομικής αντίληψής τους για τις λίμνες μας.

Εικόνα 1

Η τριήμερη περιβαλλοντική επίσκεψή μας πραγματοποιήθηκε τέλος Μαρτίου. Μια επίσκεψη στη Γερμανία για άμεση παρατήρηση της λίμνης Bodensee δεν κατέστη δυνατή. Ως προορισμός επιλέχθηκε η πόλη της Καστοριάς και η λίμνη της, καθώς και οι Πρέσπες. Η επιλογή του προορισμού φυσικά δεν ήταν τυχαία. Στόχος ήταν να γνωρίσουμε τις λίμνες αυτές από κοντά, να ανακαλύψουμε ομοιότητες και διαφορές με τις «δικές» μας λίμνες και μέσα από την αντιπαράθεση των δεδομένων, να βγάλουμε τα δικά μας συμπεράσματα. Έτσι, περνώντας τη σκέψη μας από το τοπικό σε εθνικό επίπεδο άνοιξαν νέες προοπτικές για το ρόλο των λιμναίων οικοσυστημάτων σε μια περιοχή και πήραμε νέες ιδέες για την αειφορική διαχείρισή τους.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής μας στην Καστοριά περπατήσαμε δίπλα στη λίμνη και κάναμε διάφορες δραστηριότητες ανοιχτού πεδίου, χρησιμοποιώντας φύλλα εργασίας του Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Καστοριάς. Επισκεφτήκαμε τον προϊστορικό λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού, ο οποίος παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με αυτόν που υπάρχει στην πόλη Unteruhldingen στις όχθες της άλλης λίμνης-στόχου μας, της Bodensee. Τα παιδιά εντυπωσιάστηκαν όταν συνειδητοποίησαν τις διαστάσεις του ρόλου των λιμνών στη ζωή των ανθρώπων, οι οποίες περνούν κατά πολύ τα σύνορά μας και εμπλέκονται με αξίες σε πολλαπλά επίπεδα.

Ανάλογη εμπειρία απέκτησαν τα παιδιά στις Πρέσπες, οι οποίες- όπως και η Bodensee- ενώνουν τρεις χώρες. Η διαπολιτισμική διάσταση των λιμνών και η μεταφορά τους σε ανώτερα επίπεδα σκέψης και τρόπου δράσης, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για αυτά. Επιστρέφοντας στη Θεσσαλονίκη, είχαμε πάρει μαζί μας όλα όσα μια λίμνη μπορεί να σημαίνει για τον άνθρωπο.

Επόμενο βήμα μας ήταν η προετοιμασία της παρουσίασης της έρευνάς μας και των αποτελεσμάτων της. Πέρα από την καταγραφή των δεδομένων και όσων μάθαμε και βιώσαμε, τα παιδιά αποφάσισαν να δραματοποιήσουν και να παρουσιάσουν μια λογοτεχνική προσέγγιση του νερού και των λιμνών. Επέλεξαν για το σκοπό αυτό ένα ποίημα του Johann Wolfgang von Goethe, το “Gesang der Geister über den Wassern”,

(ωδή των πνευμάτων πάνω από το νερό), και να δείξουν με αυτόν τον τρόπο επίδρασης του φυσικού περιβάλλοντος πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα.

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Από τους μαθητές ζητήθηκε να καταγράψουν τις εμπειρίες τους από τις δραστηριότητες στις οποίες πήραν μέρος και έτσι δημιουργήθηκε ένα μικρό τεύχος με τις εργασίες και τα αποτελέσματα της έρευνάς τους. Το τεύχος αυτό αποτελεί παράλληλα και μέρος της αξιολόγησης του προγράμματος από τους μαθητές, αφού περιέχει την καταγραφή των απόψεων και των ιδεών τους.

Δόθηκε τέλος ένα ερωτηματολόγιο στα παιδιά για μια τελική αποτίμηση και αξιολόγηση της όλης διαδικασίας. Στην ερώτηση: «Βρες ένα σύνθημα για τις λίμνες» πολλά παιδιά απάντησαν με το σύνθημα: «Με λίμνη καθαρή θα έχουμε ζωή». Οι εντυπώσεις ήταν πολύ θετικές και ζωντανές.

Το σημαντικό που αποκόμισαν τα παιδιά από όλη τη διαδικασία ήταν η ευαισθητοποίηση για τα περιβαλλοντικά ζητήματα και η συνειδητοποίηση της αμφίδρομης σχέσης ανθρώπου- περιβάλλοντος. Κέρδισαν όμως και μια ευκαιρία για δημιουργικό διάλογο, συνεργασία, άμεση εμπλοκή στην επίλυση προβλημάτων, μια ενεργή συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και ανάληψη δράσεων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο του προγράμματος « Οι λίμνες που μας... ενώνουν» οι μαθητές βρέθηκαν στο κέντρο της μαθησιακής τους διαδικασίας, πήραν αποφάσεις, αποδέχτηκαν ή απέρριψαν δεδομένα. Οι μαθητές δηλαδή δεν 'ακολούθησαν' απλά τη διαδικασία απόκτησης γνώσης, αλλά τη διαμόρφωσαν συνειδητά, ήρθαν αντιμέτωποι με τα μεταγνωστικά ερωτήματα για την επιλογή τρόπου, μεθόδων και για την αξιολόγησή της, επέλεξαν στρατηγικές και τις αξιοποίησαν. Σύμφωνα με τα δεδομένα της γνωστικής ψυχολογίας, το σχολείο οφείλει *«να διδάξει και να αναδειξει συστηματικά και με παιδαγωγικό τρόπο τις (μετα)γνωστικές και κοινωνικές δεξιότητες που συνδέονται με την παραγωγή της γνώσης και αποτελούν εν πολλοίς προαπαιτούμενο για την αυτορυθμιζόμενη μάθηση και τη δια βίου εκπαίδευση»* (Ματσαγγούρας 2003:164).

Η έρευνα μέσα και έξω από το πεδίο μελέτης, η διεπιστημονική και η βιοματική προσέγγιση, η έκφραση των παιδιών μέσα από την τέχνη και η προοπτική του διαπολιτισμού μέσα στο πλαίσιο της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης λειτούργησαν θετικά στην αλλαγή στάσεων, συμπεριφορών και αντιλήψεων των μαθητών για το περιβάλλον.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η επαφή των παιδιών με το φυσικό περιβάλλον, πράγμα το οποίο δεν έχουν την ευκαιρία να το κάνουν συχνά, αφού όλα τους γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε αστικό περιβάλλον. Το πρόγραμμα αποτέλεσε μια πολύ καλή αφορμή για την ανάπτυξη μιας σχέσης περισσότερο προσωπικής, μιας σχέσης προστασίας και ενεργού ενδιαφέροντος, που μπορεί να διασφαλίσει την ισορροπία, τη βιώσιμη ανάπτυξη και την αειφορία στον πλανήτη.

Τελικά, οι λίμνες μας ενώνουν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαφειάδου Α. (2009). *«Αφιέρωμα στα αξιοθέατα γύρω από τη λίμνη Βόλβη»*
Περιοδική έκδοση του Φορέα διαχείρισης λιμνών Κορώνειας – Βόλβης 6.
Γεωργόπουλος Α., Τσαλίκη Ε. (1993). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*,
Αθήνα, Gutenberg.

- Gombrich E. H. (2007). «Μικρή ιστορία του κόσμου» (Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες - Ιστορία).
- ΚΙΠΕ Γρεβενών (2005). «Δάσος, ο Χορός των Δρυάδων» Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης – Τετράδιο εργασιών (Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γρεβενών).
- Λουτρά Λαγκαδά (2009). «Λουτρά Λαγκαδά. Βουτιά στην ιστορία!» (Έντυπο της Δημοτικής Επιχείρησης Εκμετάλλευσης Ιαματικών Λουτρών Λαγκαδά, 2009).
- Μακεδονία (2010) «Σταματούν οι παράνομες γεωτρήσεις γύρω από τη λίμνη. Κλείνει μία πληγή της Κορώνειας,» (Εφημερίδα Μακεδονία, Σάββατο 24 Απριλίου 2010).
- Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση*. Αθήνα. Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Θεσσαλονίκης (2000). «Λίμνη Κορώνεια: Κληρονομιά ζωής. Πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Αποκατάστασης» (Ενημερωτικό έντυπο της Νομαρχιακής Επιχείρησης Θεσσαλονίκη Α.Ε., 2000).
- Οικονομίδης Γ. (2009). «Το ημερολόγιο της λίμνης Κορώνειας» *Περιοδική έκδοση του Φορέα διαχείρισης λιμνών Κορώνειας – Βόλβης 4*.
- Οικοτουρισμός στην Ελλάδα (2004). «Θεσσαλονίκη, Μία Οικοτουριστική Αφετηρία: Λίμνες Κορώνεια και Βόλβη. Στην κοιλάδα των Μυγδόνων» (Έκδοση του Υπουργείου Τουρισμού στα πλαίσια του προγράμματος: Ολυμπιακά έργα – Ελλάδα 2004).
- Πακαλίδου Σ. (2010). «Η Κορώνεια έγινε... θάλασσα» (Εφημερίδα Αγγελιοφόρος, Τετάρτη 17 Φεβρουαρίου 2010).
- Τσαβδάρογλου Φ. (2009). «Αφιέρωμα στα αξιοθέατα γύρω από τη λίμνη Βόλβη» *Περιοδική έκδοση του Φορέα διαχείρισης λιμνών Κορώνειας – Βόλβης 6*.
- Φορέας διαχείρισης λιμνών Κορώνειας-Βόλβης (2009). «Τρίτη έκθεση αναφοράς στην υλοποίηση του ΕΠΠΕΡ (Επιχειρησιακού Προγράμματος Περιβάλλοντος) και αξιολόγηση της εφαρμογής των όρων προστασίας του εθνικού πάρκου Κορώνειας – Βόλβης & Μακεδονικών Τεμπών,» (Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Λαγκαδάς, Μάρτιος 2009).
- Χατζηφώτη Α. Ι. (2001). «In the footsteps of Paul the Apostle in Greece,» (Ελληνικός εθνικός οργανισμός τουρισμού, Αθήνα, Φεβρουάριος 2003).
- Χορτιάτης 570 (2009). «Να προστατέψουμε το δάσος του Χορτιάτη ...γιατί το μέλλον μας έχει πολλή ξηρασία» *Εφημερίδα της ευρύτερης περιοχής του Χορτιάτη, 138*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2009.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- «Bodensee», διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://de.wikipedia.org/wiki/Bodensee>, (πρόσβαση: 10-11-2009)
- Ένωση οινοπαραγωγών του αμπελώνα της Μακεδονίας «Δρόμοι του Κρασιού της Μακεδονίας», διαθέσιμο στον ιστότοπο www.wineroads.gr (πρόσβαση: 5-11-2009).
- Goethe, Johann Wolfgang, «Gesang der Geister über den Wassern», διαθέσιμο στον ιστότοπο www.sternenfall.de/Goethe-Gesang-der-Geister-0347ber-den-Wassern.html (πρόσβαση: 18-4-2010)
- «Λίμνη Κόνσταντς» διαθέσιμο στον ιστότοπο: http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9B%CE%AF%CE%BC%CE%BD%CE%B7_%CE%9A%CF%8C%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CF%82 (πρόσβαση: 10-1-2010)
- ΚΙΠΕ Καστοριάς, «Λίμνες, πηγές έμπνευσης για προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Λίμνη Καστοριάς, Δραστηριότητες στο πεδίο, Φύλλα εργασίας»,

διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://kpe-kastor.kas.sch.gr/limnology/2/presentation0.htm>
(πρόσβαση: 8-3-2010)

«Περιβάλλον, Εθνικό Πάρκο Υγροτόπων», διαθέσιμο στον ιστότοπο
<http://www.foreaskv.gr/perivalon> (πρόσβαση: 13-1-2010)

Schlichtherle, Helmut. «*Archäologische Kulturdenkmale und Denkmalschutz am Bodensee*», διαθέσιμο στον ιστότοπο <http://www.abc.se/~pa/publ/bodensee.htm>
(πρόσβαση: 9-11-2009)

«Übereinkommen über den Schutz des Bodensees gegen Verunreinigung» διαθέσιμο
στον ιστότοπο
http://de.wikipedia.org/wiki/Internationale_Gew%C3%A4sserschutzkommission_f%C3%BCr_den_Bodensee (πρόσβαση: 18-11-2009)